

UDK 355.292(497.13)»1941—1945»
Pregledni članak
Primitljeno: 2. XII. 1991.

Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata

MIHAEL SOBOLEVSKI

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Istraživanja cjelovitih stvarnih ljudskih gubitaka građana Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata (žrtava rata) nisu zauzimala primjereno mjesto u hrvatskoj povijesnoj znanosti. Izuzetak su u tome samo djelomična istraživanja ljudskih gubitaka koje je prouzročio fašistički blok, i to poglavito za uže teritorijalne cjeline. U raspravi se ističe da je utvrđivanje stvarnih ljudskih gubitaka građana Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata ne samo civilizacijska potreba već, prije svega, i primarna zadaća hrvatske historiografije te da tu problematiku treba promatrati i analizirati isključivo kao predmet povijesne znanosti. S tim u svezi analiziraju se osnovne vojne, političke i ideološke suprotnosti glavnih čimbenika na tlu Hrvatske koji su ujedno i bili uzročnici stvarnih ljudskih gubitaka. Nadalje, ukazuje se na dosadašnje metode u istraživanju te problematike i na njihove nedostatke u utvrđivanju istine o žrtvama rata. Autor se zalaže za metodu osobne identifikacije u utvrđivanju stvarnih ljudskih gubitaka građana Hrvatske, koja se mora temeljiti na sveobuhvatnom istraživanju arhivske građe i svih drugih mogućih povijesnih izvora. Jer samo cjelovita istraživanja omogućit će približno utvrđivanje kvantitativnih pokazatelja o stvarnim ljudskim gubicima, a ujedno omogućiti multidisciplinarna promišljanja i teoretska uopćavanja navedene problematike.

1. Uvodni pristup

Drugi svjetski rat trajao je šest godina, odnosno 1825 dana: od 1. rujna 1939. (napad Njemačke na Poljsku) do 2. rujna 1945. godine, kada je Japan potpisao bezuvjetnu kapitulaciju. U svojoj početnoj fazi on je imao, što se tiče vojnih operacija, europske okvire, da bi potkraj 1941. godine, što direktno a što indirektno, obuhvatio mnoge zemlje svijeta. Po broju država koje su u njemu sudjelovale i po ukupnim ljudskim

gubicima (vojnika i civila) bio je to najveći i najtragičniji rat u povijesti čovječanstva. U njemu su izravno sudjelovale 72 države (tada ih je ukupno u svijetu bilo 78), a one su mobilizirale 110 milijuna vojnika. Od toga broja život je izgubilo oko 32 milijuna vojnika. Oko 11 milijuna, uglavnom civila, izgubilo je život u fašističkim zatvorima, koncentracijskim logorima, od avionskih bombardiranja i na prostorima vojnih operacija. Oko 35 milijuna ljudi u drugom svjetskom ratu postali su ratni invalidi. Neposredni troškovi rata iznosili su 1.117 milijardi dolara.¹ Ali, nema toga mjerila kojim se mogu procijeniti izgubljeni ljudski životi. Neposredno nakon završetka drugoga svjetskog rata, a upravo imajući na umu goleme ljudske gubitke, razvila se u krilu društvenih znanosti posebna znanstvena disciplina — viktimologija (žrtvoslovlje). Ona se bavi proučavanjem pojava, uzroka, posljedica i prevencije žrtava.²

U drugom svjetskom ratu upotrijebljena su ratna sredstva izuzetno razorne moći, a potkraj rata i dvije atomske bombe, što je umnogome uvećalo ljudske gubitke zaraćenih strana koje se u povijesnoj literaturi označuju osnovnom razdjelnicom: taborom fašističkih i taborom antifašističkih snaga u drugome svjetskom ratu. Taj se rat od prethodnog, a još više od svih ranijih, razlikovao i po tome što stvarni ljudski gubici nisu nastajali samo na bojištima, već i u zaleđu fronte — u logorima i zatvorima, masovnim pogubljenjima pripadnika pojedinih naroda na osnovi rasnih zakona fašističkih zemalja (odatle je proistekao i biološki rat), te napadima zrakoplova na civilne objekte. U tijeku toga rata stvarni ljudski gubici nastajali su i na mnoge druge načine: diverzijama na prometna sredstva (putničke i druge vlakove i autobuse), likvidiranjem talaca (oni su bili »otkup« za neutvrđene počinitelje zločina), ubojstvima suradnika fašističkog i antifašističkog pokreta, ubijanjem ranjenika i zarobljenika, a žrtava je bilo i unutar pojedinih tabora zbog ogrješenja o principe vlastitog pokreta. Sve je to pridonijelo da je drugi svjetski rat, što se tiče stvarnih ljudskih gubitaka, činio do tada u povijesti čovječanstva najcrnju stranicu ljudske civilizacije. Osobe lišene života u tom ratu bile su svih dobi, nacionalnosti i zanimanja, što je imalo nemale posljedice za daljnji demografski rast stanovništva u pojedinim zemljama, mogućnosti privređivanja i uopće biološki opstanak pojedinih nacionalnih zajednica. Uz te velike stvarne ljudske gubitke zbog neprirodne smrti posljedice su dugotrajnosti rata uvećale prirodnu smrtnost stanovništva (umrli od rana, gladi, zaraznih bolesti), pa se s pravom može zaključiti da je drugi svjetski rat i po ljudskim gubicima i po materijalnim razaranjima bio prava katastrofa najširih svjetskih razmjera.

Stvarni ljudski gubici u pojedinim zemljama aktivnim sudionicama u drugom svjetskom ratu, bez obzira na to kojem su taboru pripadale, bili su različiti, što je ovisilo o nizu čimbenika (o dužini trajanja rata, koncentraciji vojnih snaga, strategijskom značenju ratnog prostora, snazi pokreta otpora ili narodnooslobodilačkih pokreta u odnosu na fašističke

¹ Usporedi: Reinhard Brühl, 1914 und 1939. Lehren aus der Entfesselung der beiden Weltkriege, *Revue Internationale à Histoire Militaire*, Potsdam 1989., br. 71, str. 11; Opšta enciklopedija Larousse, Beograd 1973., knj. 3, str. 644.

² Zvonimir Šeparović, Viktimologija, Studije o žrtvama, Zagreb—Beograd 1987., str. 15—16.

snage, o izloženosti zračnim napadima i sl.). O svim tim općim čimbenicima, koji su za pojedine države-sudionice u drugom svjetskom ratu specifični, mora se voditi računa kada je riječ o stvarnim ljudskim gubicima.

Utvrđivanje stvarnih ljudskih gubitaka u drugom svjetskom ratu, bez obzira na to kojem zaraćenom taboru pripadali, civilizacijska je potreba i nužnost, a prije svega zadaća povijesnih istraživanja. To su zajednički gubici građana jedne države odnosno jednog ili više naroda koji u toj državi žive, te ih treba u cjelini istraživati i rezultate istraživanja objelodaniti. Nadalje, oni se ne mogu promatrati odvojeno od stvarne povijesne situacije i uzroka zbog kojih su nastali. Nažalost, iz suprotnosti vojnih i političkih interesa sukobljenih tabora proistekle su i suprotnosti pristupa iskazivanju stvarnih ljudskih gubitaka.

Potreba istraživanja i proučavanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata proistekla je iz činjenice da se ta problematika kao zasebna povijesna tema i nije cjelovito istraživala, a čak ni djelomice istraženi podaci nisu još spojeni i barem kao takvi dani na uvid javnosti. Međutim, treba podsjetiti da do višestranačkih izbora u Hrvatskoj (1990. godine) nije ni bilo objektivnih mogućnosti cjelovitog istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, već samo onih gubitaka koje su prouzročile fašističke snage ili eventualno onih žrtava koje je prouzročila saveznička avijacija. Bila je to tabu tema, a stvarne ljudske gubitke koje je imao fašistički pokret u Hrvatskoj trebalo je da prekrije veo zaborava. Na tragu takvih razmišljanja bio je i odnos prema grobovima i grobljima poraženih snaga u Hrvatskoj, te su ti grobovi i groblja neposredno nakon završetka rata devastirani.

I u istraživanju žrtava fašističkog terora, dakle samo jednog odsječka stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske, nije se primjenjivala jedinstvena i razrađena metodologija, već ju je svaki istraživač stvarao prema svom nahođenju. To se prije svega ogleda u osobnoj identifikaciji žrtava. U pojedinim popisima naznačena je dosta opširna identifikacija, ali se ona u najvećem broju svodi isključivo na ime i prezime žrtve, a eventualno se navodi još samo godina pogibije. Zbog toga i objelodanjene popise stvarnih ljudskih gubitaka treba dodatnim istraživanjima nadopuniti, kako bi mogli zadovoljiti kriterije za složenija strukturalna izučavanja. Osnovna zadaća ove rasprave upravo je ukazivanje na pretpostavke metodologije istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, pri čemu se upozorava i na dosadašnja iskustva i nedostatke. Ali, prije razmatranja suštine te problematike treba nešto reći i o osnovnim političkim procesima na tlu Hrvatske u drugom svjetskom ratu, jer su oni neposredno utjecali na opseg stvarnih ljudskih gubitaka.

Na teritoriju današnje Republike Hrvatske (56.538 km²) živjelo je, prema procjenama, 1940. godine 4.095.000 stanovnika³, nastanjenih u 5900 naselja (gradovi, trgovišta, sela, samostalne naseobine).⁴ Od toga je 86⁰/₁₀₀

³ Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1988., knj. 4, str. 198—199.

⁴ Mirko Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971, Zagreb 1979., str. 23.

naselja imalo svega do tisuću stanovnika, a tek 0,5% više od 10.000 stanovnika.⁵

Na osnovi grubih procjena, a u nedostatku egzaktnih pokazatelja, vrlo je teško utvrditi nacionalnu strukturu stanovništva uoči drugoga svjetskog rata na teritoriju današnje Republike Hrvatske, a i to je vrlo značajan čimbenik u utvrđivanju stvarnih ljudskih gubitaka na tom teritoriju. Procjenjuje se da je tu živjelo najmanje 75% hrvatskog stanovništva, a preostalih 25% činilo je stanovništvo srpske, talijanske, židovske, češke, slovačke, mađarske, romske i drugih nacionalnosti.

Teritorij današnje Republike Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata nije bio cjelovit, već su njegovi dijelovi u pojedinim razdobljima imali različit državni, administrativni, vojni i politički status. Ti su čimbenici biti također u najneposrednijoj vezi s brojem stvarnih ljudskih gubitaka u Hrvatskoj. Treba imati na umu i to da se njezin današnji teritorij oblikovao u mijenama u tijeku rata i neposredno poslije njegova završetka kao posljedica izvojevanje pobjede antifasističkih snaga Hrvatske, ali i na razini Jugoslavije.

Do travanjskog rata 1941. godine pod talijanskom je okupacijom i zatim u granicama Italije bilo oko 3300 km² hrvatskog teritorija (Istra, gradovi Rijeka i Zadar s neposrednom okolicom, te otoci Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža).⁶ Okupacijom je Kraljevina Jugoslavija podijeljena i razgraničene su interesne sfere između njemačkog i talijanskog okupatora (granica je, što se tiče hrvatskih teritorija, išla pravcem Samobor — Karlovac, zapadno od Siska do rijeke Une i zapadno od Bosanskog Novog), a podrobnije razgraničenje i raspodjela teritorija obavljani su u tijeku kasnog proljeća i ljeta između NDH, Italije, Njemačke i Mađarske. Država Hrvatska, koja se potkraj travnja 1941. godine počela službeno nazivati Nezavisna Država Hrvatska, nastala je uz pomoć njemačkog i talijanskog okupatora i u organizaciji ustaškog pokreta. Pri utvrđivanju granica ona se morala zadovoljiti onim hrvatskim teritorijima koje su joj ostavile okupacijske snage, i još nekim kompenzacijama dodjelom bosanskohercegovačkih teritorija. Ali i nakon formalnog teritorijalnog razgraničenja suverenitet vlasti NDH nad njezinim teritorijima bio je ograničen, jer su se talijanske i njemačke okupacijske snage mogle njima koristiti kada god im je to trebalo za njihove, prije svega vojne, svrhe. Od teritorija Hrvatske bili su izuzeti Međimurje (724 km²) i Baranja (1214 km²), koje je anektirala Mađarska, te najrazvijeniji dio hrvatske jadranske obale i dio Gorskog kotara (oko 7200 km²), koje je anektirala Italija. Hrvatskoj je prepušten izlaz na more u podvelebitskom dijelu Hrvatskog primorja (Kraljevica, Crikvenica, Novi Vinodolski, Senj i Karlobag) i na prostoru od Omiša do Dubrovnika, te manji broj većih otoka (Pag, Brač, Hvar).⁷

⁵ Isto, str. 29.

⁶ *Mihael Sobolevski*, Komunistički pokret u Hrvatskoj na područjima pod talijanskom okupacijom i u granicama Italije 1919—1941, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1990., br. 3 (22), str. 39.

⁷ Vidi o tome opširnije u: *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i NDH, Zagreb 1977., str. 83—96; *Milan Ivšić*, Demografska slika Hrvatske. Otvorena gospodarsko socialna pitanja, *Spremnost*, Zagreb, Božić — Nova godina 1945., god. III, str. 8.

U sastavu NDH bilo je dakle oko četiri petine njezinih teritorija, s tim što je i na tom dijelu imala tek ograničeni suverenitet, i to ne samo u vojnim već umnogome i u civilnim poslovima.

Antifašistički pokret, koji se u ljeto 1941. godine pojavio u raznim oblicima gotovo na svim područjima Hrvatske i koji je pod vodstvom KPH ali i na općejugoslavenskoj osnovi postupno izrastao u snažan narodno-oslobodilački pokret, bio je usmjeren ne samo protiv okupacijskih vlasti već i protiv vlasti NDH i četničkog pokreta, što je imalo za posljedicu razbuktavanje klasičnoga građanskog rata. To je dovelo i do usitnjavanja hrvatskih teritorija i uspostavljanja pravog mozaika višestrukturane vojne i civilne vlasti zaraćenih strana, dakako, u skladu s ideološkim zasadama njihovih nosilaca. Pri tome valja istaći da Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj još od početka nije uvažavao okupatorske, ustaške i četničke dogovore i sporazume o teritorijalnoj razdiobi hrvatskih zemalja, uključujući i one dijelove koje je okupirala i zatim anektirala Italija između dva svjetska rata. U tijeku drugoga svjetskog rata, s obzirom na političke, vojne i druge interese, na tlu današnje Hrvatske formirala su se dva osnovna tabora u sukobu — fašistički i antifašistički. Razdjelnica je bio odnos prema fašizmu, što je bilo karakteristično u to vrijeme i za mnoge druge zemlje u svijetu. Pripadnost građana bilo kojem od tih dvaju tabora u sukobu suprotna je strana uvijek smatrala izdajom, i zbog toga su bili izloženi fizičkom uništenju. U tom strašnom ratnom vrtlogu suprotstavljenih tabora lišeni su života i mnogi nevini ljudi u raznim okolnostima, a to se posebno odnosi na civilno stanovništvo.

Ukratko, do kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine na teritoriju današnje Hrvatske na pojedinim su područjima, u kraćim ili dužim vremenskim razdobljima, vladale talijanske, mađarske i njemačke okupacijske snage, vlasti NDH, četničkog i Narodnooslobodilačkog pokreta. Opseg vlasti ovisio je o vojnoj i političkoj moći pojedinih čimbenika.

Kapitulacijom Italije nastaju značajne promjene i u teritorijalnom statusu pojedinih hrvatskih područja, a prije svega onih koja je bila anektirala Italija. Vlasti NDH, nastojeći suzbiti širenje antifašističkog pokreta na područjima anektiranim od Italije, a pod geslom konačnog oslobođenja tih hrvatskih krajeva i ujedinjenja čitavog hrvatskog naroda, razvrgle su 10. rujna 1943. godine Rimske ugovore. U to vrijeme, a napose u tijeku 1944. godine, u ustaškom se tisku objavljuje niz napisa iz pera znanstvenih i kulturnih radnika o povijesnoj i kulturnoj prošlosti Dalmacije, Istre i pojedinih jadranskih otoka u kojima se dokazuje njihova pripadnost Hrvatskoj. Italija se proglašava »himbenim saveznikom«, jer je te hrvatske teritorije bila silom otuđila i na njima u tijeku svoje vladavine počinila brojne zločine nad hrvatskim stanovništvom, materijalnim i kulturnim dobrima. Iako su vlasti NDH počele na tim teritorijima, gdje je bilo moguće, uspostavljati svoju administrativnu i vojnu vlast, a ponegdje i zajedno s njemačkim vojnim snagama sudjelovale u njihovoj reokupaciji, bilo je već tada jasno da će sudbina tih teritorija ovisiti isključivo o namjerama njemačkih vojnih snaga, odnosno vojnih i političkih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta. Uspostava vlasti NDH u Istri i Hrvatskom primorju dala je mnogo manje rezultate nego u dijelovima Dalmacije, jer su njemačke okupacijske vlasti imale posebne namjere

vojnog i političkog uređivanja toga prostora. Na početku listopada 1943. godine tu je konstituirano njemačko operativno područje pod imenom »Jadransko područje« (Adriatisches Küstenland), a obuhvaćalo je Sušak, Bakar, otok Krk, Istru i kotare Čabar i Kastav.⁸

Usporedo s nastojanjem vlasti NDH da hrvatske teritorije anektirane od Italije uključi u okvire ustaške države radili su organi narodne vlasti u Hrvatskoj na pripojenju tih krajeva matici zemlji. Okružni narodnooslobodilački odbor za Istru donio je o tome odluku 13. rujna 1943. a ZAVNOH 20. rujna iste godine. To je bila logička posljedica strateških opredjeljenja NOP-a Hrvatske u borbi za teritorijalnu cjelovitost hrvatskih zemalja.⁹ Do 9. svibnja 1945. godine bio je potpuno oslobođen teritorij Hrvatske, ali je o njezinu teritorijalnom integritetu, prije svega s obzirom na Istru i Rijeku, trebalo dobiti priznanje i od međunarodnih čimbenika. To je ostvareno 1947. godine.

Dugo trajanje rata na teritoriju Hrvatske i prisutnost jakih okupacijskih snaga, a zatim djelovanje snaga NDH, četničkog pokreta i Narodnooslobodilačkog pokreta imalo je za posljedicu izravne sukobe zaraćenih tabora (operacije su se vodile na kopnu, moru i u zraku), što je dovelo i do velikih ljudskih gubitaka ne samo među vojnim osobama, već i među civilnim stanovništvom. Vojni i politički interesi i nepomirljive ideologijske suprotnosti između strana u ratnom sukobu i građanskom ratu još su više umnožile stvarne ljudske gubitke građana Hrvatske. Imajući sve to na umu treba ukazati i na osnovicu politike čimbenika u drugom svjetskom ratu na tlu Hrvatske.

Još u međuratnom razdoblju, u dijelovima Hrvatske što ih je okupirala, a zatim anektirala, Italija je provodila denacionalizaciju hrvatskog stanovništva, prisiljavala ga na iseljavanje, a nisu bila rijetka ni fizička zlostavljanja i ubojstva. Takvu politiku fašistička je Italija nastavila prema hrvatskom stanovništvu i na novookupiranim i anektiranim teritorijima 1941. godine, samo uz još oštrije mjere. Hrvatsko je stanovništvo još masovnije prisiljavano na iseljavanje, hapšeno i odvedeno u koncentracijske logore, u zatvore i internaciju, a zbog najmanjeg otpora fašizmu fizički uništavano. Na novoanektiranim hrvatskim teritorijima provedena je talijanizacija cjelokupnoga javnog života, sistematski je razarana hrvatska kulturna baština i uništavana su naselja. Talijanski okupator posebno je poticao sukobe i mržnju između hrvatskog i srpskog stanovništva. Prikazujući se zaštitnikom srpskog naroda od ustaških zlodjela, nastojao je uključiti što veći dio srpskog stanovništva u četnički pokret i redove Dobrovoljne antikomunističke milicije. Te se snage nisu borile samo protiv narodnooslobodilačkog pokreta već i protiv hrvatskog naroda uopće.

⁸ F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH, n. dj., str. 268—272; Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, Zagreb 1986., knj. 1, str. 112—149.

⁹ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943, Zagreb 1964., str. 397—400; Hodimir Sivotković, Državno-pravno značenje odluka Okružnog NOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i Jugoslavijom, Zbornik Pazinski memorijal, Pazin 1983., br. 12, str. 21—28; Mihael Sobolevski, Organizacijski razvoj i djelatnost narodne vlasti (NOO-a) u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri u razdoblju između Prvog i Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (lipanj 1943 — svibanj 1944), ZAVNOH 1943—1944, Karlovac 1990., str. 96—99.

Brutalni teror talijanskog okupatora, usmjeren prvenstveno protiv sudionika NOP-a, njegovih suradnika i simpatizera, ali i protiv hrvatskog stanovništva koje je izražavalo svoja nacionalna osjećanja, prouzročio je velike ljudske gubitke.¹⁰

Njemački je okupator na teritorijima Hrvatske dao i prve uzore ponašanja i ustrojstva okupacijskog sustava. Na područjima koja su bila u njegovu interesnom djelokrugu vladao je autonomno, ne poštujući ni vojne ni civilne vlasti NDH. Neposredno nakon okupacije imao je štoviše u svojim rukama i vojnu, i civilnu, i policijsku izvršnu vlast, a kasnije, putem svojih vojnih i civilnih predstavništava u NDH, potpunu kontrolu nad oružanim snagama NDH i njihovom upotrebom u zajedničkim vojnim djelatnostima. Koristeći se svim oblicima terora, posebno prema pripadnicima NOP-a, njemačke su okupacijske snage prouzročile velike stvarne gubitke građana Hrvatske. Pritom su imale bespogovornu suradnju ne samo vlasti NDH, već i najvećeg dijela njemačke narodne skupine (»folksdojčeri«). Ta je skupina bila izvan jurisdikcije vlasti NDH i imala je potpunu autonomiju u vojnom, upravnom i političkom životu. Činila je značajan dio organizacijske strukture njemačkog okupacijskog sistema. Pripadnici njemačke narodne skupine na teritoriju Hrvatske, što u vezi s njemačkim ili ustaško-domobranskim jedinicama, a što samostalno, također su počinili mnoge zločine nad građanima Hrvatske.¹¹

Politika mađarskog okupatora na zaposjednutim i zatim anektiranim dijelovima Hrvatske (Međimurje i Baranja) nije se u biti razlikovala od terora talijanskih i njemačkih okupacijskih vlasti. Teror nad hrvatskim stanovništvom u Međimurju i hrvatskim i srpskim u Baranji provodio se mađarizacijom sveukupnoga javnog života, otpuštanjem s posla, protjerivanjem stanovništva, zatvaranjem i slanjem u koncentracijske logore, hapšenjem talaca, pa i lišavanjem života onih koji su iskazivali svoje nacionalne osjećaje ili su sudjelovali ili pomagali Narodnooslobodilački pokret.¹²

Na stvarne ljudske gubitke u Hrvatskoj umnogome su utjecali i unutrašnjopolitički čimbenici, prije svega teror vojnih i civilnih vlasti NDH i četnički pokret. Osnivanje Nezavisne Države Hrvatske bilo je nastavak,

¹⁰ Vidi o tome detaljnije u: *Dragoslav Šepić*, Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941—1943), *Putovi revolucije*, Zagreb 1963., br. 1—2, str. 215—240; *Enes Milak*, Jugoslaveni u koncentracijskim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku drugog svjetskog rata, *Istorija 20. veka*, Beograd 1986., br. 1—2, str. 155—171; *Jure Barbarić*, Talijanska politika u Dalmaciji 1941. godine, *Zbornik IHRPD*, Split 1972., knj. 2, str. 133—168; *Ivo Kovačić*, Koncentracijski logor Kampor na Rabu 1942—1943., Rijeka 1983.; Jugoslavenke u kaznionicama fašističke Italije 1941—1944., Split 1985.; *Narcisa Lengel-Krizman*, Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941—1943), *Povijesni prilozi*, Zagreb 1983., god. 2, br. 2, str. 247—282; *Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora*, Šibenik 1945.

¹¹ *Franjo Tuđman*, Okupacija i revolucija. Dvije rasprave, Zagreb 1963., str. 91—92; *Dušan Živković*, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu, Beograd 1975.

¹² *Nada Lazić*, Baranja 1941—1945, Slav. Brod 1979.; *Josip Mirnić*, Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama 1941., *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1967., knj. 10, str. 143—152; *Vladimir Kapun*, Okupatorski zatvori u Čakovcu, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976., str. 899—918.

dakako u izmijenjenim povijesnim okolnostima, osnovnih koncepcija ustaškog pokreta do travanjskog rata 1941. godine. NDH je izgrađivana po uzoru na totalitarne sisteme sila koje su je i stvorile. U tom sistemu ustaški je pokret dobio ulogu kvislinškog poslušnika, kakvi su već bili poznati i u nekim drugim okupiranim europskim zemljama (Slovačka, Norveška, Francuska). Usprkos tome ustaška je propaganda svim silama nastojala uvjeriti narod da je NDH, iako je teritorijalno bila osakaćena, izraz njegove volje i ujedno njegovo oslobođenje ispod »jarma velikosrpske hegemonije«. To se obrazlagalo prošlošću hrvatskog naroda, naglašavanjem njegovih posebnosti i boljih svojstava od drugih južnoslavenskih naroda, a napose od Srba. Nadalje, isticala se teza o Hrvatskoj kao »predziđu katoličanstva« i Muslimanima kao »cvijetu hrvatskog naroda«, o vezanosti Hrvata za zapadnoeuropsku civilizaciju, što je u onom vremenu značilo vezanost za politiku fašističkog »novog poretka« u Europi. Na osnovi idejne zasade ustaškog pokreta o stvaranju »čiste hrvatske nacije« i »čistog hrvatskog životnog prostora« objelodanjeni su u NDH i rasistički zakoni, usmjereni prvenstveno na uklanjanje i iskorjenjivanje iz hrvatske države Židova, Srba i Cigana. »Unutrašnjim prečišćavanjem« imali su biti uklonjeni i svi oni Hrvati i Muslimani koji su se ogriješili o interese hrvatske države, tj. NDH. S razvojem antifašističke borbe u Hrvatskoj pod udar represivnih organa NDH dospjeli su ne samo sudionici i simpatizeri te borbe, već i članovi njihovih obitelji. Ostvarivanje tih zasada ustaškog pokreta dovelo je do terora koji je imao za posljedicu velike stvarne gubitke stanovništva Hrvatske (masovna i pojedinačna ubojstva, napose u logorima i zatvorima).¹³

Četnički pokret, kao drugi po snazi kvislinški faktor u Hrvatskoj u tijeku drugoga svjetskog rata, nije se razvijao kao jedinstven pokret. Iako je ponikao izvan četničkog pokreta u Srbiji, ubrzo je u njegovu razvoju i taj bio sve prisutniji. U svoje je redove okupljao ne samo Srbe već i jugonacionaliste, među kojima je bilo i Hrvata. U njemu su dakle bili pripadnici obiju struja, tj. one koja se zalagala za obnovu rojalističke Jugoslavije (jugonacionalisti) i one koja se zalagala za uspostavu Velike Srbije. U Hrvatskoj se četnički pokret javio ponajprije kao otpor dijela srpskog stanovništva, izvan antifašističke borbe, ustaškom teroru, pod pokroviteljstvom i uz pomoć talijanskog okupatora, i to prvenstveno u talijanskim okupacijskim zonama. Iako je četnički pokret u biti okupljao većinom velikosrpske nacionaliste, njegove koncepcije o obnovi nakon rata Kraljevine Jugoslavije, na čelu s dinastijom Karađorđevića, utjecale su da se u nj u manjem opsegu uključe i Hrvati jugonacionalisti, a posebno oni iz građanskih struktura. Ubrzo je taj pokret, između ostaloga, postao značajno vojno sredstvo talijanskog okupatora za razbijanje oružanog ustanka i Narodnooslobodilačkog pokreta, postao je dio trajnog sistema talijanskog okupatora. Poslije kapitulacije Italije četnički je pokret u Hrvatskoj surađivao i s njemačkim okupatorom i bio podređen njemač-

¹³ Fikereta Jelić-Butić, Ustaše i NDH, n. dj.; Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, Beograd 1980.; Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1983.; Ljubo Boban, Ustaše, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1971., knj. 8, str. 438—444; Mirko Peršien, Ustaški logori, Zagreb 1990. Uz te radove navedena je i opširnija bibliografija relevantnih radova o ustaškom pokretu i NDH.

kim vojnim planovima. Pa iako je svojom globalnom politikom bio suprotstavljen ustaškom pokretu i njegovoj državi NDH, surađivao je s njim, osobito u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Pripadnici četničkog pokreta u Hrvatskoj počinili su mnoga zlodjela, ne samo nad pripadnicima NOP-a i njihovim obiteljima već i nad hrvatskim stanovništvom uopće, bez obzira na njegovo političko opredjeljenje, pa i nad srpskim stanovništvom koje mu se suprotstavljalo i nije željelo s njim surađivati. U svojem terorističkom djelovanju pristaše četničkog pokreta rukovodili su se geslom da neće poštediti ništa što je hrvatsko. Tako su i oni prouzrokovali velik broj stvarnih ljudskih gubitaka.¹⁴

Antifašistički pokret na teritoriju Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, kao dio općejugoslavenskog pokreta, zapravo je nastavak njegove borbe između dva svjetska rata, a u njemu su sudjelovale različite društvene skupine i pojedinci. Dakako, u tijeku rata raste broj sudionika i aktivnosti antifašističke borbe, a oružana borba s okupatorskim snagama i s kolaboracionistima postaje osnovni oblik antifašističke djelatnosti. U pojedinim se europskim zemljama borba protiv fašizma različito nazivala, ali najčešće pokretom otpora, i taj naziv borbe protiv porobljivača presudno je utjecao na diferencijaciju društvenih snaga i njihovo uključivanje u tu borbu. S vremenom su svi ti pokreti otpora u Europi prerastali u oslobodilačku borbu, koja se u nekim zemljama pretvarala i u borbu za korjenit socijalni preobražaj. U Hrvatskoj se u tijeku drugoga svjetskog rata vrlo često upotrebljavao termin antifašistička borba, izuzetno rijetko pokret otpora, ali je konačno usvojeni termin bio narodnooslobodilačka borba ili narodnooslobodilački pokret (širi termin), odnosno narodnooslobodilački rat (uži termin pod kojim se razumijevao oružani dio borbe). Jasna određenja te borbe ujedno su ukazivala i na njezin cilj, tj. oslobođenje zemlje od okupatorsko-kvislinških snaga, dakle onih snaga koje su bile nosioci fašističkog ustrojstva. Dakako, sukob fašističkih i antifašističkih snaga na teritoriju Hrvatske imao je i mnoge atribute građanskog rata, jer su se strane u sukobu međusobno borile za određene političke, ekonomske i vojne ciljeve. Narodnooslobodilački pokret, pod vodstvom KPH, s nizom antifašističkih organizacija i oružanom silom — Narodnooslobodilačkom vojskom — borio se ne samo za oslobođenje zemlje od okupatorskih i kvislinških snaga već i za uspostavu nove vlasti koja se začela u strukturi narodnooslobodilačkih odbora i u ZAVNOH-u kao najvišem izvršnom, zakonodavnom i sudskom tijelu. I taj je Narodnooslobodilački pokret, odnoseći se nepomirljivo prema pripadnicima fašističkog tabora, također prouzročio velike stvarne ljudske gubitke u Hrvatskoj.¹⁵

¹⁴ *Fikreta Jelić-Butić*, Četnici u Hrvatskoj 1941—1945, Zagreb 1986.; *Jozo Tomasevič*, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1979.; *Đuro Stanisavljević*, Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine, *Istorija XX veka*, Beograd 1962., knj. IV, str. 5—137; *Jovo Popović — Branko Latas — Marko Lolić*, Pop izdaje. Četnički vojvoda Momčilo Đujić, Zagreb 1988.; *Vinko Branica*, Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području Sjeverne Dalmacije, Zbornik IHRPD, Split 1978., knj. 4, str. 913—927.

¹⁵ O antifašističkom pokretu u Hrvatskoj u tijeku drugoga svjetskog rata postoji obilna povijesna, publicistička i memoarska literatura. Ovdje ukazujemo samo na tri rada koji o toj temi pišu u cjelini, a uz njih je naznačena i relevantna bibliografija. Vidi: *Ivo Jelić*, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, Zagreb 1978.; *Franjo*

Prouzročili su ih i mnogi drugi čimbenici. Budući da je NOP u Hrvatskoj, kao sastavni dio antifašističkog pokreta u Jugoslaviji, postao priznati dio snaga antihitlerovske koalicije, u razdoblju 1944.—1945. godine i na bojištima je Hrvatske došlo do većeg angažiranja savezničkih snaga, prije svega zrakoplovstva. Pritom su mnogi hrvatski gradovi razarani i u njima je stradalo naročito civilno stanovništvo.

Stvarni ljudski gubici Hrvatske nisu nastajali samo na njezinu tlu već i na širokom prostoru jugoslavenskih i svjetskih ratišta, od Tihog oceana do Staljingrada, Crnog i Azovskog mora, bez obzira na to jesu li njezini građani sudjelovali u jednom od zaraćenih tabora ili pak obavljali razne građanske dužnosti i poslove. Ako imamo na umu širinu prostora na kojima su nastali stvarni ljudski gubici Hrvatske, a uz to masovne migracije njezina stanovništva (oko pola milijuna stanovnika), lako je uočiti svu složenost istraživanja i utvrđivanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. A ne smijemo zaboraviti da su ljudski gubici nastajali i unutar vlastitih tabora kao posljedica ogrješenja pojedinih njihovih članova o »čistoću« principa i ciljeva za koje su se borili. Riječ je o izdajicama vlastitog pokreta.

Drugi svjetski rat na teritoriju Hrvatske bio je po svojim metodama i po odnosu prema protivnicima izuzetno necivilizacijski, ako rat uopće može biti civilizacijski. Fašistički tabor u principu nije poštivao međunarodne konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima, bolesnim i ranjenim vojnicima protivnika, već su prema njima, a i prema nepokornom civilnom stanovništvu, primjenjivane brutalne odmazde. Tek je manji dio zarobljenika bio zamijenjen ili upućen u zarobljeničke i radne logore, ali su ondje bili podvrgnuti bezobzirnim represalijama, te su mnogi stradali od gladi ili fizičke iscrpljenosti. Antifašističke snage u Hrvatskoj nastojale su zarobljene protivnike, ukoliko se za njih nije utvrdilo da su počinili zlodjela, pridobiti za Narodnooslobodilački pokret ili su ih puštali kućama, ili pak zamjenjivali za svoje zarobljene pripadnike i suradnike. Dakako, bilo je i tu odstupanja, bilo je čak i primjera likvidacije talaca.

Još u tijeku rata na teritoriju Hrvatske pojavila se dvojnost u iskazivanju gubitaka, podmetanje vlastitih zlodjela protivničkoj strani, skrivanje vlastitih a uvećavanje protivničkih gubitaka. Svaka strana u sukobu veličala je svoje ljudske gubitke kao žrtve pale za ciljeve vlastitog pokreta, a istaknutije ličnosti dobivale su širi publicitet, i imale su poslužiti za mobilizaciju novih sudionika.

2. Dosadašnji rezultati identifikacije stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u drugom svjetskom ratu

Prvi pokušaj utvrđivanja osobne identifikacije stvarnih ljudskih gubitaka na području NDH, za period travanjskog rata 1941. godine, organiziralo je Društvo Crvenog križa NDH, i s tim u vezi ustrojilo je posebnu služ-

Tuđman, Narodnooslobodilački rat 1941—1945 u Hrvatskoj, Vojna enciklopedija, Beograd 1960., knj. III, str. 641—650; *Fabijan Trgo*, Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Hrvatskoj (1941—1945), Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1988., knj. V, str. 357—373.

bu. Cilj je bio, kako se vidi iz dopisa Društva Crvenog križa upućenog Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, da se prikupe osnovni podaci ne samo o poginulim vojnicima i časnicima u travanjskom ratu već i o ranjenim i nestalim osobama.¹⁶ Društvo Crvenog križa NDH uputilo je obavijest o tome svim kotarskim oblastima zahtijevajući od njih odgovarajuće podatke. Međutim, koliko je moguće vidjeti iz sačuvane arhivske građe, povratne informacije poslalo je samo nekoliko kotarskih oblasti, i to s naznakom da takvih žrtava na njihovu području nije bilo ili im nisu poznate. Izuzetak je informacija Kotarske oblasti iz Virovitice upućena Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, u kojoj se daje popis ukupno 13 osoba (vojnika) poginulih u tijeku travanjskog rata na području općine Suhopolje.¹⁷ Sve poznate činjenice upućuju na zaključak da ta korisna akcija Društva Crvenog križa NDH nije polučila odgovarajuće rezultate.¹⁸

Shvatljivo je da zbog neprekidnih ratnih aktivnosti na teritoriju Hrvatske, te zbog viševlašća i vojnog i civilnog, objektivno i nije bilo moguće utvrđivanje stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u cjelini, a ni gubitaka unutar pojedinih ratnih tabora, pa o tome postoje samo djelomični pokazatelji. U tijeku rata iz praktičnih su razloga — radi dodjeljivanja skrbi obiteljima čiji su hranitelji poginuli u ratu ili tako stradali da više nisu bili sposobni za privređivanje — nastala dva osnovna stanovišta o žrtvama rata: jedno vlasti NDH, a drugo ZAVNOH-a. Ante Pavelić odnosno odgovarajuća ministarstva NDH objelodanili su u tijeku rata više zakonskih odredbi u kojima se, između ostaloga, određuju i žrtve rata kojima pripada javna društvena skrb. Budući da je ta problematika najpotpunije obuhvaćena u Zakonskoj odredbi o ratnim ozljeđenima i ostalim žrtvama rata od 13. lipnja 1942. godine, koristit ćemo se njezinim određenjima. Prema toj zakonskoj odredbi žrtve rata bili su pali, umrli i nestali vojnici NDH ili njoj savezničkih vojski.¹⁹ Dakle, u kategoriju žrtava rata nisu ušle civilne osobe, bez obzira na način stradanja, najvjerojatnije zato da bi se izbjegla društvena skrb za njihove nezbrinute članove obitelji. Iako ZAVNOH nije donosio slične odredbe, iz pojedinih njegovih uputstava moguće je vidjeti što je razumijevao pod žrtvama rata. U Uputstvu o izdavanju pomoći ugroženim obiteljima, što ga je donio povjerenik socijalne politike ZAVNOH-a 21. ožujka 1945. godine, vidimo da se pod žrtvama rata razumijevaju samo pali borci NOV

¹⁶ Arhiv Instituta za suvremenu povijest u Zagrebu (dalje: AISP), fond: Neprijateljska građa, inv. br. 1949, k. 26.

¹⁷ AISP, fond: Neprijateljska građa, inv. br. 891, k. 11.

¹⁸ Da ta akcija nije dala očekivane rezultate, svjedoči i izvještaj Središnjeg odbora Hrvatskoga Crvenog križa od 18. ožujka 1942. godine upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH. U njemu se navode opširni pokazatelji o djelatnosti Hrvatskoga Crvenog križa od uspostave NDH, a u vezi s razmatranom problematikom samo se ističe da je zasnovana kartoteka. (AISP, fond: Neprijateljska građa, inv. br. 3532, k. 38.)

¹⁹ *Narodne novine*, Zagreb, br. 148, 7. VII. 1942.

Ministarstvo udružbe NDH svojom odlukom od 26. kolovoza 1942. godine priznalo je za žrtve rata i poginule pripadnike »oružanih protukomunističkih družina«, tj. četnike koji su sudjelovali u vojnim aktivnostima zajedno s oružanim snagama NDH, te je i njihovim obiteljima pripadala javna društvena skrb. (AISP, fond: Neprijateljska građa, inv. br. 4160, k. 43.)

i žrtve fašističkog terora.²⁰ Iako to nije u tješnjoj svezi s utvrđivanjem stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, spominjem to prije svega zbog toga što su ova stajališta imala neposredan utjecaj i na poslijeratnu djelatnost utvrđivanja ljudskih gubitaka u ratu.

Zemaljska komisija za ratne zločine (poznatija pod svojim kasnijim nazivom Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), koju je osnovalo Predsjedništvo ZAVNOH-a 18. svibnja 1944. godine²¹, nije prvobitno imala zadatak sačiniti popis žrtava rata, pa makar i samo onih osoba koje su izgubile život od fašističkog tabora, već samo utvrditi činjenice o ratnim zločinima, njihovim nosiocima i žrtvama. Prikupljena dokumentacija imala je biti osnova za pokretanje sudskih procesa osobama koje su duhovno ili tvorno sudjelovale u ratnim zločinima. Međutim, komisija je postupno širila polje svoje djelatnosti putem isto takvih oblasnih, okružnih, kotarskih i općinskih komisija, da bi neposredno nakon oslobođenja Hrvatske organizirala i popis žrtava lišenih života, materijalnih šteta, izgnanih osoba i onih upućenih na prisilni rad. Prikupljanje tih podataka bilo je u neposrednoj vezi s postavljanjem zahtjeva vlade FNRJ za dobivanje ratne odštete. Komisija je prestala s radom 1947. godine, iako nije do kraja obavila planirane zadatke, a niti objavila cjelovite rezultate svoje djelatnosti. Doduše, od 1944. do 1947. godine objavljivala je povremeno saopćenja i biltene. Radi upoznavanja svjetske javnosti s problematikom ratnih zločina na tlu Hrvatske pojedina su saopćenja objelodanjena na njemačkom, talijanskom i engleskom jeziku.²²

Za naše razmatranje posebno je važan popis žrtava lišenih života. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača povjerila ga je organima vlasti, prije svega njihovim najnižim instancama, tj. mjesnim narodnim odborima. Smatralo se da će upravo ti najniži organi vlasti najbolje obaviti taj posao, jer poznaju stanje na svojem administrativnom području. Ispunjene i ovjerene popisne liste za pojedina naselja Hrvatske dostavljane su Zemaljskoj komisiji, i pristizale su sve do veljače 1947. godine. Najveći dio te građe pohranjen je u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, a pojedine popisne liste i u nekim drugim arhivskim ustanovama. Podaci o žrtvama lišenim života uglavnom su dobiveni od njihove rodbine, znanaca ili eventualno očevidaca. U popisne liste unesene su kao žrtve lišene života u drugom svjetskom ratu samo one osobe koje su izgubile život od okupatora ili njihovih pomagača, ali ne i oni borci NOV ili druge žrtve rata koji su stradali od NOV ili snaga antihitlerovske koalicije. Tim je popisom moguće dakle ustanoviti samo dio stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Nadalje, popisne liste žrtava lišenih života sadržavale su ove podatke: o žrtvi prezime, ime i očevo ime, spol, približnu starost, narodnost, zanimanje, mjesto boravišta do 6. travnja 1941. godine; o izvršiocu zločina

²⁰ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945, Zagreb 1985., knj. IV, str. 476–480.

²¹ Isto, knj. III, str. 28–30.

²² Arhiv Hrvatske u Zagrebu (dalje: AH), fond: ZKRZ, k. 148.

(Nijemac, Talijan, Mađar, Čerkez, ustaša, četnik); o vrsti zločina (bombardiranje civilnog stanovništva, strijeljanje, vješanje, klanje, kasnije nastupila smrt kao posljedica zlostavljanja, smrt u logoru, bacanje žive žrtve u vatru, zakapanje živih); o mjestu i vremenu zločina.

Budući da postoje izračunata tri skupna rezultata toga popisa žrtava koji se međusobno umnogome razlikuju, bilo bi neophodno potrebno pregledati sve popisne liste i obaviti novo preračunavanje. Pregledom određenog broja popisnih lista kao uzoraka uočava se da su na njima precrtavana imena osoba koje su poginule u NOB-u od jedinica NOV ili nekih organa Narodnooslobodilačkog pokreta, nastradale od savezničkog zrakoplovstva, umrle prirodnom smrću ili se u međuvremenu vratile iz zarobljeništva ili logora, a pretpostavljalo se da su poginule. U popisima su i imena osoba koje su umrle od bolesti, prirodnih nepogoda i nastradale zbog neznanja rukovanja oružjem. U tom pogledu vrlo je ilustrativan primjer popisnih lista za kotar Krk. Od ukupno 377 popisanih osoba lišenih života s područja kotara Krk precrtana su iz navedenih razloga imena 143 osobe, a među njima i 44 osobe koje su lišili života vojni i civilni organi NOP-a. Primjer otoka Krka, a takvih i sličnih ima više, upozorava da se s kritičkim oprezom valja koristiti rezultatima toga popisa žrtava Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Već sam istakao da postoje tri skupna rezultata popisa žrtava lišenih života. Dva su nastala na osnovi rada Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a treći je dobiven uvidom u imenični popis žrtava iste te komisije. U *Statističkim podacima za čitavo područje Hrvatske*, što ih je izradila Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (taj dokument nije datiran), navedeno je ukupno 109.696 žrtava lišenih života u tijeku drugoga svjetskog rata. Računskom provjerom rubrika i u njima upisanih brojeva utvrdio sam da su pojedini skupni rezultati pogrešno izračunati, te da broj osoba lišenih života iznosi zapravo 109.002. Zbog pogrešnog računanja u *Statističkim podacima za čitavo područje Hrvatske* naveden je broj žrtava za 694 veći. Kako taj dokument nije datiran, ne može se utvrditi u kojem je razdoblju prikupljanja podataka nastao, što bi svakako trebalo znati, jer postoje i drugi, ali posve različiti skupni rezultati. Ti su statistički podaci značajni zbog dvije činjenice — jer daju skupne rezultate o žrtvama lišenim života prema vrsti zločina i prema izvršiocima zločina. Prema vrsti zločina: od bombardiranja civilnog stanovništva poginule su 4134 osobe, strijeljano je 34.498 osoba, vješanjem su usmrćene 1602 osobe, klanjem 9542 osobe, mrcvarenjem (prebijanjem) 12.696 osoba, od posljedica povrede zbog zlostavljanja i mučenja umrlo je 3230 osoba, a u logorima je našla smrt 42.291 osoba. Što se tiče izvršilaca zločina: njemački je okupator prouzročio smrt 29.046 osoba (od toga u logorima izvan Jugoslavije 6670), talijanski okupator 8101 osobe, talijansko-njemački okupator 1247 osoba, mađarski okupator 71 osobe, Čerkezi 61 osobe, a ostali okupatori prouzročili su smrt 21 osobe. Nadalje, ustaše su prouzročile smrt 68.410 osoba (od toga su smrt u logorima našle 25.773 osobe), četnici Draže Mihailovića 1729 osoba, ljotićeveci 185 osoba, pripadnici bijele garde 108 osoba, domobrani 61 osobe i gestapovci 8 osoba.²⁸

²⁸ AH, fond: ZKRZ-GUZ 2624/45, k. 30.

Drugi skupni rezultat popisa žrtava lišenih života sačuvan je u obliku koncepta i iskazan po okruzima,²⁴ bez njihova razvrstavanja po vrstama i izvršiteljima zločina. U njemu se navodi broj od 132.098 žrtava lišenih života.²⁵ Treći skupni rezultat navodi Vladimir Žerjavić na osnovi uvida u *Imenični popis žrtava Zemaljske komisije za ratne zločine* unijet u 22 knjige i pohranjen u Arhivu Hrvatske u Zagrebu. Prema tom popisu ukupan broj žrtava fašističkog terora iznosio bi 138.984 osobe.²⁶ Međutim, osobnim uvidom u navedene knjige (koje sadržavaju ove podatke: prezime i ime žrtve, mjesto boravka, broj općeg registra i primjedbe) mogao sam se uvjeriti da u taj imenični popis nisu uvrštene isključivo osobe lišene života, već i osobe koje su bile žrtve u smislu pretrpljenih materijalnih šteta. Tako se, npr., navodi kao žrtva i Župni ured u Sućurju. Ta ću svoja zapažanja potkrijepiti još jednom činjenicom. Analizom žrtava sela Vodoteč (ratni kotar Brinje), i to samo osoba navedenih pod prezimenom Bukvić, a navode se u knjizi VI Imeničkog popisa Zemaljske komisije za ratne zločine, utvrdio sam da je od ukupno 39 osoba s prezimenom Bukvić samo njih šest lišeno života.²⁷ Zbog toga se ne može prihvatiti kao broj žrtava fašističkog terora 138.984, jer je u tom popisu očito riječ o žrtvama općenito, dakle i o onima osobama koje su lišene života ali i o onima što su pretrpjele materijalne štete.

Daljnji popis žrtava fašističkog terora organizirao je Glavni odbor Saveza boraca NOR Jugoslavije 1950. godine. S tim u vezi obavijestio je Zemaljski odbor Saveza boraca NOR Hrvatske po prvi put svoje članstvo 2. prosinca 1949. godine da je organizacija preuzela ovaj zadatak za Hrvatsku: »izvršenje popisa poginulih, ubijenih, nastradalih ili nestalih« koji su bili na strani NOP-a i NOB-a u drugom svjetskom ratu. Popisom je imalo biti obuhvaćeno svo boračko i neboračko stanovništvo koje je u tijeku drugoga svjetskog rata, od 6. travnja 1941. do zaključno 10. svibnja 1945. godine, nastradalo (poginuli, ubijeni) od okupatora i njihovih domaćih pomagača.²⁸

U istoj se obavijesti isticalo da u tom poslu, uz boračku organizaciju, treba da sudjeluju organi vlasti, te masovne društveno-političke organizacije uz pomoć članova KPH. Posebno je naglašeno da se poteškoće ne očekuju u manjim naseljima, već samo u većim gradovima, jer su u njima bila značajnija migracijska kretanja stanovništva. Uskoro je Zemaljski odbor Saveza boraca NOR Hrvatske imenovao Komisiju za organizaciju i provođenje toga popisa.²⁹

²⁴ Hrvatska je u to vrijeme bila podijeljena na ove okruge: Banija, Kordun, Lika, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, Dubrovnik, Srednja Dalmacija, Biokovsko-Neretljanski okrug, Zadar, Šibenik, Bjelovar, Nova Gradiška, Daruvar, Slavonski Brod, Osijek, Varaždin, Zagreb (okrug), Zagreb (grad) i Istra.

²⁵ AH, fond: ZKRZ-GUZ 2624/45, k. 30.

²⁶ Vladimir Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989., str. 102.

²⁷ Milan Bukvić, Otočac i Brinje u NOB 1941—1945, Otočac 1971., str. 437—438.

²⁸ AISP, fond: RO SUBNOR-a Hrvatske. Komisija za sakupljanje podataka o žrtvama NOR-a, k. 1.

²⁹ U Komisiju su bili izabrani: Simo Todorović, predsjednik, Franica Padovan, tehnički tajnik, Đuro Petrović, Kara Uroda, Ante Vidulić, Franko Buneta, Marko Mijić, Miljenko Živković, Bogomil Grabić, Ratko Zlodre, Branko Vencel i Perka Splivalo. (AISP, fond: RO SUBNOR-a Hrvatske. Komisija za sakupljanje podataka o žrtvama NOR-a, k. 1)

Budući da je osnovni organizator popisa bio Glavni odbor Saveza boraca NOR Jugoslavije, i da je popis planiran istodobno za cijelu Jugoslaviju, Odbor je u prvoj polovici siječnja 1950. godine objavio putem tiska *Uputstva komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata*.³⁰ U njima se kaže da će se popis obaviti u razdoblju od 22. siječnja do 22. veljače 1950. godine, a da je osnovni cilj popisa »da se dobije materijal potreban za izradu spomen-knjiga o žrtvama, koje su naši narodi dali u Drugom svjetskom ratu«, te da će kotarski i gradski organi Saveza boraca NOR otvoriti »takve knjige s nizom podataka za svaku žrtvu rata sa svog područja«. Dakle, cilj je bio da se na osnovi prikupljenih podataka ožive u »širokim narodnim masama sjećanja na slavne dane našeg Narodno-oslobodilačkog rata i na brojne borce koji su pali u tom ratu«. Isto takva pažnja imala je biti poklonjena žrtvama rata, a briga vlasti rodbini žrtava rata.³¹

Vidimo da je taj popis žrtava rata imao sasvim određen i praktični cilj. Zbog toga je bio ograničen samo na one žrtve rata koje su izgubile život uslijed ratnih okolnosti, u zemlji ili izvan nje, ukoliko žrtva nije bila na »strani okupatora ili domaćih izdajica«. Nadalje, u Uputstvima se savjetovalo da se kao žrtve rata popišu i one osobe koje su izgubile život poslije 10. svibnja 1945. godine, ako je smrt nastala kao neposredna posljedica rana zadobivenih u ratu.³²

Popis je rađen po jedinstvenim obrascima koji su sadržavali: prezime, ime i očevo ime žrtve, mjesto i kotar rođenja, boravište do 6. travnja 1941. godine, gdje je i kada u tijeku rata hapšena, zbog čega je hapšena ili zarobljena, gdje je i koliko vremena provela u zatvoru, logoru ili zarobljeništvu, kada je stupila u NOB i u kojim je bila jedinicama, kakav je imala čin i funkciju (isticanje pripadnosti KPJ ili SKOJ-u), konkretne činjenice o radu i borbi u kojima se isticala, adresa najbliže rodbine, adresa osoba koje mogu dopuniti podatke o žrtvi i adresa osoba koje su dale podatke o žrtvi. Iako je mnogo ljudi sudjelovalo u tom popisu žrtava rata, on nije obavljen u predviđenom roku od mjesec dana, već se za neka područja radio još i 1951. godine (npr. za kotar Buje).³³

Je li postojala namjera da se rezultati popisa i javno objelodane, nije poznato, ali bi to svakako imalo višestruko značenje. Njihovo neobjavlivanje postalo je izvor različitih sumnjičenja. Osvrćući se na taj popis žrtava rata Franjo Tuđman je istakao da se ne može izbjeći zaključak — misleći općenito na Jugoslaviju — kako je to »zatajivanje bilo u službi omogućavanja razmaha jasenovačkog mita, bez obzira na to tko ga je i s kakvim obrazloženjem nametnuo«. ³⁴ Koliko je ta pretpostavka opravdana, teško je reći, budući da nemamo uvida u eventualne skupne rezul-

³⁰ *Vjesnik*, Zagreb, god. X, br. 1462, 14. I. 1950., str. 2.

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Sačuvano je 290 popunjenih anketnih listova za kotar Buje, a neki od njih datirani su sa 17. srpnjem 1951. godine. (AISP, fond: RO SUBNOR-a Hrvatske. Komisija za sakupljanje podataka o žrtvama NOR-a, k. 3)

³⁴ *Franjo Tuđman, Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb 1989., str. 330. O zatajnosti rezultata ovoga popisa žrtava fašističkog terora pisao je i *Bruno Bušić* (*Jedino Hrvatska*, Toronto—Zürich—Roma—Chicago 1983., str. 543).

tate takvog popisa za Jugoslaviju, a ukoliko su sačinjeni, gdje se nalaze. Trebalo bi svakako i dalje tragati za tom dokumentacijom, to prije što sam pronašao skupne rezultate popisa za Hrvatsku, doduše za pojedine kotare, a za oblasti u cjelini, te rezultate toga popisa prvi put javno objelodanjujem. Posebno treba naglasiti da sam prethodno morao obaviti računsku objedinjavanja, a teškoće su pritom bile znatne razlike između iskazanih skupnih rezultata po oblastima i zatim njihovo iskazivanje po pojedinim strukturama (nacionalna, dobna, zanimanja, uzroci i izvršioци zločina). Zbog toga skupne rezultate ovoga popisa moramo prihvatiti s određenom rezervom, ali i svjesni da oni ipak pružaju približno utvrđene rezultate. Prema ovom popisu ukupni gubici građana Hrvatske (uključujući i borce NOV), što su ih prouzročili okupatori i njihovi pomagači, bili su 156.158 osoba (od toga 37.860 ženskog spola). Prema tadašnjoj podjeli Hrvatske na oblasti ti su gubici za pojedine oblasti iznosili: Bjelovar³⁵ 18.341 osoba, Dalmacija³⁶ 25.831 osoba, Karlovac³⁷ 46.259 osoba, Osijek³⁸ 23.431 osoba, Rijeka³⁹ 12.896 osoba, Zagreb⁴⁰ 22.936 osoba i grad Zagreb 6464 osobe. Ovim su popisom po prvi put dobiveni približni pokazatelji o poginulim građanima Hrvatske u sastavu jedinica NOV: njihov broj iznosi 46.374 osobe. Na osnovi tog popisa moguće je izvesti i druge strukturne analize ukupnih žrtava fašističkog terora, i to po nacionalnosti, zanimanju, godinama pogibije, dobnoj starosti, načinu stradanja i izvršiteljima. Zbog posebnog interesa povijesne znanosti navodim ovdje samo još strukturu žrtava fašističkog terora (uključujući i poginule borce NOV) prema nacionalnosti. Od građana Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata poginulo je ukupno 84.711 Srba, 55.262 Hrvata, 6004 Židova, 5341 Ciganin, 669 Talijana, 615 Čeha, 548 Slovenaca, 472 Mađara, 190 Slovaka, 74 Nijemca, 59 Ukrajinaca, 44 Rumunja, 36 Muslimana, 28 Crnogoraca, 11 Makedonaca, 11 Poljaka, 11 Bugara, 4 Austrijanca, a za 2068 osoba nije poznata nacionalna pripadnost. Od toga je u logorima život izgubilo 34.711 osoba, a u zatvorima 6372 osobe.⁴¹

³⁵ Oblast Bjelovar obuhvaćala je ove kotare i gradove: Bjelovar, Čazmu, Daruvar, Đurđevac, Garešnicu, Grubišno Polje, Koprivnicu, Križevce, Ludbreg, Pakrac, Viroviticu i gradove Bjelovar, Koprivnicu i Viroviticu.

³⁶ Oblast Dalmacija obuhvaćala je ove kotare i gradove: Benkovac, Drniš, Dubrovnik, Hvar, Imotski, Knin, Korčulu, Makarsku, Metković, Sinj, Split, Supetar, Šibenik, Vis, Zadar, Zadar-otoke i gradove Dubrovnik, Split, Šibenik i Zadar.

³⁷ Oblast Karlovac obuhvaćala je ove kotare i gradove: Brinje, Donji Lapac, Glinu, Gospić, Gračac, Karlovac, Ogulin, Otočac, Perušić, Slunj, Titovu Korenicu, Udbinu, Vojnić, Vrginmost i gradove Gospić i Karlovac.

³⁸ Oblast Osijek obuhvaćala je ove kotare i gradove: Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Novu Gradišku, Orahovicu, Osijek, Podravsku Slatinu, Slavonski Brod, Slavonsku Požegu, Valpovo, Vinkovce, Vukovar, Županju i gradove Đakovo, Novu Gradišku, Osijek, Slavonski Brod, Slavonsku Požegu, Vinkovce i Vukovar.

³⁹ Oblast Rijeka obuhvaćala je ove kotare i gradove: Buzet, Crikvenicu, Buje, Delnice, Krk, Labin, Lošinj, Pazin, Poreč, Pulu, Rab, Rijeku, Senj i gradove Opatiju, Rijeku, Rovinj i Pulu.

⁴⁰ Oblast Zagreb obuhvaćala je ove kotare i gradove: Čakovec, Dvor na Uni, Dugo Selo, Donju Stubicu, Ivanec, Jastrebarsko, Klanjec, Kostajnicu, Krapinu, Kutinu, Novsku, Petrinju, Pregradu, Prelog, Samobor, Sisak, Varaždin, Veliku Goricu, Vrbovec, Zagreb, Zelinu, Zlatar i gradove Čakovec, Varaždin i Sisak.

⁴¹ AISP, fond: RO SUBNOR-a Hrvatske. Komisija za sakupljanje podataka o žrtvama NOR-a, k. 1, 2 i 3.

Treći popis žrtava fašističkog terora obavljen je 1964. godine na osnovi odluke vlade SFRJ od 10. lipnja 1964., dakle, u organizaciji državnih vlasti. Cilj mu je bio pribavljanje službene dokumentacije o ljudskim gubicima prouzročenim od njemačkog i talijanskog okupatora, vojske i civilnih vlasti NDH, četničkih i drugih jedinica koje su surađivale s okupatorskim snagama. Prikupljena dokumentacija bila je potrebna vladi SFRJ za pregovore s vladom Savezne Republike Njemačke u vezi s utvrđivanjem i isplatom ratne odštete. Pružila je mogućnosti, kada to već prije nije učinjeno, da se načini popis svih stvarnih ljudskih gubitaka u ratu, bez obzira na to tko ih je prouzročio, jer je to bila minimalna civilizacijska obveza zemlje prema sudbini njezinih građana u tijeku drugoga svjetskog rata. Nažalost, ta mogućnost nije iskorištena.

U uputstvima za popis žrtava rata dan je sličan obrazac kao i za prethodni, iz 1950. godine, upotrijebljeni su rezultati prethodnih popisa, najbliža rodbina žrtava i najbliže osobe u posljednjem prebivalištu žrtve. Ukupni rezultati nisu poznati ni do danas, ali postoje skupni rezultati za Hrvatsku koje je pripremio Republički zavod za statistiku SR Hrvatske. Prema podacima dobivenim na osnovi gore naznačenih kriterija Hrvatska je imala ukupno 185.327 žrtava fašističkog terora (poginulo, ubijeno, nestalo), a od toga u jedinicama NOV i njima savezničkim oružanim formacijama poginulo je 51.949 osoba.⁴²

Popis iz 1964. godine iskazao je najveći broj stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske prouzročenih od okupatora i kvislinških snaga, te se postavlja pitanje jesu li prethodna dva popisa za Hrvatsku bila obavljena površno ili je kod ovoga posljednjeg došlo do »omekšavanja« kriterija, jer je imao poslužiti kao dokumentacija u svrhu dobivanja ratne odštete. Kako nemam mogućnosti uvida u dokumentacioni materijal toga popisa, ne mogu obaviti ni analizu popisnih obrazaca koja bi mogla pokazati neke propuste, a o njima se više pretpostavlja nego što su stvarno utvrđeni.

3. Povijesna i demografska istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske

Hrvatska historiografija o drugom svjetskom ratu nije se do 1991. godine bavila cjelovitim znanstvenim istraživanjima stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Na realizaciji takvog projekta tek se otpočelo ove godine, u sklopu djelatnosti Instituta za suvremenu povijest u Zagrebu. Postoji međutim veći broj radova koji se odnose na istraživanje dijela ljudskih gubitaka uži teritorijalnih cijelina (manjih naselja, općina, gradova i sl.). I u njima nalazimo ideološku isključivost kakva je bila karakteristična i za sve dosadašnje službene popise. Naime, pod ljudskim gubicima odnosno žrtvama rata uvijek se mislilo samo na one stvarne ljudske gubitke koje su prouzročile okupatorske i kvislinške snage, a djelomično saveznička zračna bombardiranja, ili su to bile osobe umrle od ratnih posljedica (gladi, zaraznih bolesti).

⁴² Bruno Bužić, *Jedino Hrvatska*, n. dj., str. 349—350, 551—554; Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, n. dj., str. 332—333.

Ti su radovi uglavnom objavljeni kao zasebni prilozi u brojnim monografijama ili zbornicima, vrlo često bez navedenog autora ili grupe autora. Najčešće su to obični popisi palih boraca NOV ili pak žrtava fašističkog terora, s više ili manje osobnih podataka za pojedine žrtve. Vrlo su rijetki tekstovi koji tu problematiku povijesno obrađuju, navode povijesne izvore kojima su se služili ili pak ukazuju na potrebu kritičke valorizacije problematike. Ipak i ti popisi poginulih boraca NOV i žrtava fašističkog terora imaju nesumnjivu statističku vrijednost i umnogome, iako samo fragmentarno, pridonose istraživanju i izučavanju stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Nemam namjeru dati ovdje cjelovitu bibliografiju tih radova, već se osvrnuti samo na nekoliko njih za koje smatram da imaju općenitiju važnost. Posebnu pozornost zaslužuju radovi nastali u sklopu istraživačke djelatnosti Historijskog arhiva u Karlovcu. Zasnovani su na svestranom istraživanju arhivske i druge građe, a podaci o identifikaciji žrtava rata provjeravani su na terenu. Riječ je o radovima ovih autora: Gojka Vezmara⁴³, Đorđa Travice⁴⁴, Zdenka Krivokuće⁴⁵, Mirjane Peremin⁴⁶, Milice Banda⁴⁷, Bogdanke Romčević⁴⁸ i Nedjeljka Višnića⁴⁹. U metodološkom pogledu posebno je važna rasprava Gojka Vezmara »Uz popis palih boraca, žrtava fašističkog terora i umrlih od tifusa na području općine Titova Korenica«. ⁵⁰ Na osnovi raznovrsnih izvora načinio je opsežnu identifikaciju navedenih kategorija žrtava, obavio je opsežnu analizu uzroka i okolnosti njihova nastanka, a zatim putem više skupnih tabela prikazao rezultate svojih istraživanja nizom specifičnih pokazatelja (po spolu, starosnoj dobi, socijalnom stanju, nacionalnoj pripadnosti, po godini i mjestu pogibije). Taj je rad Gojka Vezmara jedan od malobrojnih koji se po svojoj kompleksnosti obrade izdvajaju iz mnoštva drugih što daju samo imensku ili statističku obradu.

U hrvatskoj historiografiji ne postoji ni jedan stručni ili znanstveni rad, makar za samo neko uže područje, koji bi razmatrao cjelovitost ljudskih

⁴³ *Gojko Vezmar*, Uz popis palih boraca, žrtava fašističkog terora i umrlih od tifusa na području općine Titova Korenica; Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac 1979., knj. 10, str. 965—1153.

⁴⁴ *Đorđe Travica*, Ljudski gubici na području sadašnje općine Duga Resa tokom NOR-a, Duga Resa. Radovi iz dalje prošlosti, NOB-e i socijalističke izgradnje, Karlovac 1986., knj. 15, str. 1049—1131.

⁴⁵ *Zdenko Krivokuća*, Pali borci i žrtve fašizma s područja kotara Gospić i kotara Perušić tokom NOR-a 1941—1945; Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Karlovac 1989., knj. 20, str. 971—1193.

⁴⁶ *Mirjana Peremin*, Ljudski gubici na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941—1945; Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac 1988., knj. 18, tom 2, str. 905—1216.

⁴⁷ *Milica Banda*, Ljudski gubici na području općine Drežnica od 1941. do 1945. godine, Partizanska Drežnica, Karlovac 1982., knj. 12, str. 841—896.

⁴⁸ *Bogdanke Romčević*, Ljudski gubici na području kotara Vojnić 1941—1945; Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989., knj. 19, str. 1107—1361.

⁴⁹ *Nedjeljko Višnić*, Ljudski gubici i ratna šteta na području općine Gornje Dubrave 1941—1945, Općina Gornje Dubrave. Radovi iz dalje prošlosti i narodnooslobodilačke borbe, Karlovac 1987., knj. 16, str. 862—914.

⁵⁰ Vidi bilješku 43.

gubitaka, bez obzira na strane u ratnom sukobu koje su ih prouzročile. Koliko mi je poznato, postoje samo dva popisa nastala izvan povijesnih istraživanja; od njih se jedan odnosi na žrtve rata iz Prološca, a drugi na popis žrtava rata iz redova svećenstva. Fra Vinko Prlić dao je u svom radu »Nametnuta šutnja. Žrtve rata iz Prološca«⁵¹ cjelovit popis stvarnih ljudskih gubitaka za župu Proložac u ratno i poslijeratno vrijeme. U popisu je 271 osoba s osnovnim generalijama (ime i prezime, ime roditelja, datum rođenja, pripadnost oružanim formacijama u ratnom sukobu, kada je, gdje i kako izgubio život, od koga, te bračno stanje). Bez obzira na terminološke nepreciznosti u označivanju pripadnika pojedinih oružanih formacija, taj je rad fra Vinka Prlića u svakom pogledu civilizacijski pomak u smislu cjelovitosti istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka u ratnom i poslijeratnom vremenu. Ovdje bih spomenuo još samo rad Ante Belje; on je pokušao dati popis hrvatskih svećenika i redovnika stradalih u razdoblju od 1941. do 1949. godine, a koje su »ubile lijevo i desno orijentirane antihrvatske grupe«. Međutim, i sam autor kaže da je popis nepotpun i ima izuzetno malo najosnovnijih generalija za pojedine osobe, te on tu problematiku ni ne pokušava istraživački rasvijetliti.⁵²

Zbog nedostatka empirijskih istraživanja na tom području za Hrvatske ali i za druge jugoslavenske republike mnogi autori u svojim povijesnim i publicističkim radovima navode vlastite ili tuđe proizvoljne procjene. Stanje postaje još složenije kada se te procjene zloupotrebljavaju u političke i ideološke svrhe, pa jedni uvećavaju, a drugi umanjuju ljudske gubitke stanovništva Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Posebno se to odnosi na broj osoba ubijenih u ustaškim logorima i zatvorima, a manje na broj građana Hrvatske stradalih u koncentracijskim logorima izvan zemlje. Pa i kada se navode spiskovi zatočenika pojedinih koncentracijskih logora, ne vidi se koje su osobe u tim logorima lišene života a koje su preživjele zatočeništvo.⁵³ Ako se eventualno i navode popisi, oni su doista samo djelomični i odnose se samo na određene skupine zatočenika.⁵⁴ Ne želim umanjiti značenje te i druge povijesne literature o okolnostima osnivanja logora i zatvora, o njihovoj unutrašnjoj organizaciji, o teškim uvjetima života u njima, metodama fizičkog uništenja zatočenika, tragičnim sudbinama skupina i pojedinaca, ali nam ona ne pruža ni približno pouzdane pokazatelje o stvarnim ljudskim gubicima u njima, jer je nedostavno istražena upravo osobna identifikacija žrtava. Taj se istraživački napor ne može zaobići, ma kako bio težak i složen, i njega mora obaviti hrvatska historiografija, da u ovim specifičnim povijesnim istraživanjima ne ostanemo na početku.

⁵¹ *Proložac*, list župe Sv. Mihovila u Prološcu, god. IX, Božić 1990., br. 3(25), str. 41—45.

⁵² *Ante Beljo*, YU-genocid. Bleiburg. Križni put. UDBA, Zagreb—Toronto 1990., str. 303—311.

⁵³ Karakteristični su u tom pogledu ovi radovi: *Tomislav Žugica — Miodrag Milić*, Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941—1945, Beograd 1989.; *Dragoljub M. Kočić*, Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941—1945, Beograd 1989. U prilogu tih knjiga dani su popisi jugoslavenskih zatočenika u navedenim logorima, ali se iz popisa ne vidi koje su osobe u njima lišene života.

⁵⁴ *Zoran Vasiljević*, Sabirni logor Đakovo, Slavonski Brod 1988., str. 187—211.

Za utvrđivanje istine o broju smrtno stradalih osoba potrebna su i temeljita antropološka istraživanja. Naime, žrtve masovnih zločina bacane su u kraške jame i jame bezdanice, ili pak pokapane u masovne grobnice. Te su lokacije najvećim dijelom utvrđene, otkrivaju se i nove, a samo je na malo takvih lokaliteta obavljena ekshumacija žrtava. Da su temeljita antropološka istraživanja provedena još u tijeku rata (objektivne mogućnosti za to dakako nisu postojale) ili barem odmah nakon završetka rata, još su mogla poslužiti i za makar djelomičnu osobnu identifikaciju žrtava, a ne samo za utvrđivanje njihova broja. Međutim, i ona djelomično obavljena antropološka istraživanja, kao u kompleksu logora Jasenovac, više su poslužila stvaranju mita o logoru i raspirivanju strasti, posebno od velikosrpskih krugova, nego što im je bio cilj utvrđivanje povijesne istine. Dakako, nitko ne poriče postojanje toga ustaškog logora, kao i niza drugih, od 1941. do 1945. godine, ni velik broj njegovih zatočenika i ubijenih logoraša različitih nacionalnosti (Srbi, Cigani, Židovi, Hrvati i drugi), ni najsvirepije metode mučenja i likvidiranja logoraša u njemu, ali to ne smije biti razlog da se tek djelomična antropološka istraživanja zloupotrebljavaju u nenaučne svrhe. U tom pogledu karakteristična je knjiga Radomira Bulatovića »Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu«,⁵⁵ koja se zasniva pretežno na antropološkim istraživanjima provedenim na kompleksu logora Jasenovac (1945.—1946., 1964., 1965. i 1976. godine). Očito je osnovni cilj te »istorijsko-sociološke i antropološke studije«, kako je naziva sam autor, bio »utvrđivanje približnog broja stradalih u Jasenovačkom logoru«. Ne ulazeći u detaljnu analizu te knjige, a ona bi to s obzirom na brojne i znanstveno neutvrđene činjenice sasvim sigurno zasluživala, zadržat ću se ovdje samo na nekim autorovim metodološkim konstrukcijama. R. Bulatović kaže da je utvrdio približan broj stradalih u Jasenovačkom logoru na osnovi triju elemenata: analize iskaza grobara i krpara, analize rezultata antropoloških istraživanja i analize spiskova Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Smatram da se na osnovi izjava grobara i krpara ne može iole pouzdanije utvrđivati broj stradalih: njihove su izjave proturječne, a time i njihova pouzdanost dolazi u pitanje, a nije moguće dokazati ni da su se svih 1348 dana, koliko je postojao logor Jasenovac, izvršavale egzekucije nad logorašima, i to u broju o kojem govore grobari. Zbog toga u analizi iskaza grobara i krpara R. Bulatoviću nije preostalo drugo nego da se poigrava s pretpostavkama i brojkama.⁵⁶ Međutim, kada tom metodologijom nije postigao brojke koje bi ga zadovoljavale, opredijelio se za antropološka istraživanja, jer su ona »najpotpuniji istorijski izvor za proučavanje tvornice smrti u Jasenovcu« — iako su antropološka istraživanja obavljena samo na manjem broju grobišta, sondažna na nešto više mjesta, te je to sve nedovoljno za donošenje konačnog zaključka o broju osoba nastradalih u Jasenovačkom logoru. R. Bulatović je pretpostavio da su ukupne površine grobišta 111.304 m², a da je na jedan kvadratni metar bilo u prosjeku sahranjeno 9 osoba; na osnovi toga zaključio je da je samo u Donjoj Gradini sahranjeno 1,001.736 jasenovačkih žrtava. K

⁵⁵ Sarajevo 1990.

⁵⁶ Isto, str. 403—406.

tome je dodao još 109.193 moguće žrtve s drugih jasenovačkih lokaliteta, te zaključio da je u Jasenovačkom logoru stradalo 1.110.929 muškaraca, žena i djece.⁵⁷ Toliko je uvjeren u svoje tvrdnje, da konstatira kako će ih teško tko moći oboriti. S tom ili sličnom konstatacijom mogli bismo se složiti samo u slučaju da su obavljena cjelovita antropološka istraživanja, a budući da su tek pretpostavljena za najveći dio površina na kojima se eventualno nalaze grobišta, sa znanstvenog se stajališta tvrdnje R. Bulatovića ne mogu ni prihvatiti kao povijesna istina. Nadalje, iako je ustvrdio da se približni pokazatelji o broju nastradalih u Jasenovačkom logoru mogu dobiti i analizom spiskova osoba stradalih u Jasenovačkom logoru što su ih prikupile zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, on nije ni pokušao na osnovi tih podataka izračunati broj žrtava. A ti osobni podaci o žrtvama (osobna identifikacija), bez obzira na određene propuste pri njihovu utvrđivanju, osobito uspoređeni s popisima od 1950. i 1964. godine, uistinu bi omogućili utvrđivanje približnog broja ljudskih gubitaka u Jasenovačkom logoru. Ali kako se takvi realni pokazatelji ne poklapaju s velikosrpskim tendencijama uvećavanja broja jasenovačkih žrtava, ta je metoda izbjegnuta.

S obzirom na brojnost naroda koji su živjeli na području Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, trebalo bi očekivati da će se naša historiografija posebno baviti stvarnim ljudskim gubicima pojedinih narodnih skupina. Ali takvih cjelovitih radova nema, ili su rijetki i fragmentarni. U tom pogledu značajniji je rad Jaše Romana »Jevreji Jugoslavije. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata«.⁵⁸ U njemu je dan popis Židova palih u antifašističkoj borbi. Osobna identifikacija poginulih Židova dosta je opširna, te se za sve one za koje je to bilo moguće utvrditi navodi mjesto rođenja, godine starosti, zanimanje, vrijeme stupanja u NOV odnosno NOP, funkcije, vrijeme i mjesto pogibije i od koga je prouzročena.⁵⁹

Nedostatak pouzdanih pokazatelja o cjelovitosti ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata — a isto vrijedi i za Jugoslaviju — objektivna je zapreka i za izračunavanje demografskih gubitaka. Ipak, u posljednje su vrijeme upravo demografske metode dale zapažene rezultate u izračunavanju i stvarnih i demografskih gubitaka stanovništva Jugoslavije, a unutar nje i Hrvatske, u tijeku drugoga svjetskog rata. Riječ je o dvjema studijama koje su umnogome pridonijele objektivizaciji problematike stvarnih i demografskih ljudskih gubitaka i, što je osobito važno, dale poticaj za daljnja istraživanja. To su studija Bogoljuba Kočovića »Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji«⁶⁰ i studija Vladimira Žerjavića »Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu«.⁶¹ Oba ta rada zaslužuju veliku pozornost, nastala su neovisno jedan o drugome, a autori su došli do približno istih rezultata. Osvrnut ćemo se samo na dijelove tih studija koji se odnose isključivo na utvrđivanje stvarnih ljudskih

⁵⁷ Isto, str. 406—411.

⁵⁸ Beograd 1980.

⁵⁹ Isto, str. 307—511.

⁶⁰ Prvo izdanje ove knjige objavljeno je u Londonu 1985., a jugoslavensko izdanje objavila je »Svjetlost« iz Sarajeva 1990. godine.

⁶¹ Zagreb 1989.

gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Pod demografskim žrtvama razumijevaju se one žrtve koje su nastale zbog toga što je rat onemogućio prirodni priraštaj stanovništva (rađanje i rast), te zbog rase-ljavanja i naseljavanja stanovništva. Pod stvarnim žrtvama rata razumi-jevaju se one žrtve koje su pale u borbama zaraćenih strana, zbog fizičke represije okupacijskih snaga ili pak u odmazdama u građanskom ratu. B. Kočović i V. Žerjavić, istina, nisu uspjeli do kraja razbiti mit o 1,700.000 (zaokružena brojka) stvarnih ljudskih gubitaka Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, ali su širom otvorili vrata sumnji, pobijanju toga mita i temeljitom preispitivanju stvarnih ljudskih gubitaka Jugoslavije. To tim prije što navedena brojka nije nikada bila dokumentacijski utvrđena. B. Kočović statistički je utvrdio da je stvarnih ljudskih gubitaka u Jugoslaviji bilo u navedeno vrijeme 1,014.000 (demografski gubici 1,985.000), a prema V. Žerjaviću stvarni su ljudski gubici iznosili 1,027.000 (ukupni demografski gubici 2,022.000).⁶² Razlike su očito neznatne, iako metode izračunavanja nisu bile identične. V. Žerjavić se uz to koristio dosad objavljanim i neobjavljenim zbirnim podacima o broju palih boraca NOV i žrtava fašističkog terora. Ne ulazeći u metode izračunavanja, što ovdje nema bitnog značenja, istaknimo da je B. Kočović ustanovio da su demografski gubici stanovništva Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata 605.000 ili 15,90/0 (obračunato na osnovi podataka da je Hrvatska 1941. godine imala 3,796.000 stanovnika), a stvarni ljudski gubici 295.000.⁶³ V. Žerjavić je pak izračunao da su demografski gubici Hrvatske bili 604.000 stanovnika (obračunato na osnovi podataka da je Hrvatska 1941. godine imala 3,780.000 stanovnika)⁶⁴, a da su stvarni ljudski gubici iznosili 266.000 stanovnika (nije obuhvaćeno područje hrvatske Istre i grada Rijeke).⁶⁵ Vrijednost je demografskih istraživanja B. Kočovića i V. Žerjavića izuzetno velika, posebno zbog uvođenja novih metoda istraživanja demografskih i stvarnih ljudskih gubitaka stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Postignuti rezultati mogu se opovrći ili potvrditi samo na temelju daljnjih empirijskih i povijesnih istraživanja, a posebno složenih istraživanja osobne identifikacije ratnih žrtava u tijeku drugoga svjetskog rata.

4. Metodološke pretpostavke istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata

Stvarne ljudske gubitke Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata treba razmatrati jedino kao predmet povijesnih istraživanja. Riječ je o procesima i događajima koji pripadaju, s obzirom na vremensku distancu, isključivo povijesti, dakle objektivno završenim događajima kakav je bio drugi svjetski rat. Nažalost, prošlost se u nas ne predaje lako povijesti,

⁶² Isto, str. 77.

⁶³ Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, n. dj., str. 51—52.

⁶⁴ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, n. dj., str. 80.

⁶⁵ Isto, str. 154.

već je i u današnje vrijeme predmetom najraznovrsnijih spekulacija i političkih manipulacija. Tome pridonose umnogome i nedostatna povijesna istraživanja, a napose istraživanje stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Kada je riječ o toj problematici susrećemo se s emocionalnim i nacionalnim nabojevima i, dakako, s razlikama u gledanju na ljudske gubitke tabora u ratnom sukobu, te s ideološkom isključivošću. Osnovna je zadaća povijesne znanosti da stvarne ljudske gubitke Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata istinito istraži, koliko joj omogućuju svi raspoloživi povijesni izvori, i da rezultate predoči javnosti. Rasprave o tome treba zadržati isključivo u djelokrugu znanosti, a ne da služe za svakodnevne političke razmirice. Povijesna znanost teži objektivizaciji istine (od utvrđivanja činjenica do sintetiziranja povijesnih procesa), dakako shodno subjektivnoj i intelektualnoj sposobnosti znanstvenika. Kada je riječ o ovoj problematici, povjesničar se mora osloboditi straha od kazivanja istine, bez obzira na to koliko je općedruštvena konstelacija snaga i vlasti spremna da je prihvati. Nažalost, on neće moći izbjeći sudbinu da se rezultati njegova istraživanja zloupotrijebe ili ignoriraju, osobito kada predmet tog istraživanja postane središte međusobnih stranačkih obračuna. Dosadašnja nedovoljna zainteresiranost povijesne znanosti za cjelovito istraživanje stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata odrazila se i na nedostatak metodoloških radova. Ovdje, naravno, nije riječ o metodološkim principima karakterističnim općenito za povijesna istraživanja, već o onima koji se odnose na osobnu identifikaciju žrtava rata. Upozorio sam već na određena dosadašnja iskustva i metode kojima su se služili pojedini autori u izračunavanju cjelovitih ili pak samo lokalnih ljudskih gubitaka. Najvjerodostojniji rezultati ostvareni su u radovima upravo onih autora koji su obavili osobnu identifikaciju žrtava, i to na osnovi svestranih istraživanja i raznovrsne arhivske i druge građe. Treba svakako — a to je zapravo jedini i najteži put — obaviti empirička istraživanja, tj. osobnu identifikaciju svih lišenih života (poginulih ili umrlih osoba od posljedica rata) i tako stvoriti neophodnu »banku« podataka⁶⁶ o stvarnim ljudskim gubicima građana Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Takvi poslovi ne bi se smjeli povjeravati državnim ili sličnim komisijama,⁶⁷ već znanstvenim timovima, jer je danas nemoguće utvrđivati ljudske gubitke u ratu bez istraživanja arhivske i druge građe. Znanstvenoistraživački rad na osob-

⁶⁶ Bogoljub Kočović, *Kako da dođemo do istine?, Naša reč (Our word)*, London, studeni 1990., god. XLIII, br. 419, str. 16; B. Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, n. dj., str. XIV—XV.

⁶⁷ U cilju utvrđivanja povijesne istine o broju smrtno stradalih osoba s područja Republike Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata (od 6. travnja 1941. do 9. svibnja 1945. godine) kao i poslijeratnih žrtava izuzetno je važno donošenje Zakona o utvrđivanju ratnih i poslijeratnih žrtava II. svjetskog rata što ga je donio Sabor Republike Hrvatske 8. listopada 1991. godine (*Narodne novine*, Zagreb, br. 53/A, 8. X. 1991., str. 1610—1611). S tim u vezi predviđeno je da se osnuje Komisija za utvrđivanje ratnih i poslijeratnih žrtava od 61 člana, i to iz redova zastupnika Sabora, povjesničara, pravnika, liječnika, i drugih znanstvenih, stručnih i javnih radnika. Budući da će se utvrđivanje žrtava obavljati na osnovi dokumenata, svjedočanstava i na druge primjerene načine, što je bez sumnje jedino moguće i opravdano, jer je riječ o znanstvenoistraživačkim zadacima, smatram da te zadatke treba povjeriti isključivo znanstvenoistraživačkim institucijama i zajedničkom projektnom timu. Komisija bi u tom slučaju koordinirala aktivnosti, brinula se o materijalnim i tehničkim osnovama rada i objelodanjivanju rezultata istraživanja.

noj identifikaciji lišenih života zahtijeva mnogo više od običnih popisnih lista. Ciljevi povijesne znanosti ne sastoje se samo u tome da se dobiju općeniti statistički pokazatelji o stvarnim ljudskim gubicima u tijeku drugoga svjetskog rata, već da se daju teoretska uopćavanja i sintetski zaključci. U tu svrhu treba primarno istražiti osobnu identifikaciju lišenih života u ratu. To znači za svaku osobu otvoriti anketni list, koji bi sadržavao ove podatke: prezime, ime roditelja i ime osobe, datum, mjesto i općinu rođenja, bračno stanje, vjeroispovijest, nacionalnost, socijalno porijeklo, zanimanje uoči rata i u ratu, politička pripadnost, pripadnost oružanim formacijama, hapšenja, logori i zatvori, datum i mjesto smrti i uzroci smrti. Svi ti osnovni podaci o osobi lišenoj života u ratu moraju se zasnivati na vjerodostojnim izvorima, koje valja naznačiti i na anketnom listu. Na osnovi takvih identifikacija moguće su kasnije raznovrsne analize i zaključci neophodni za općenito razmatranje problematike ljudskih gubitaka. Ako cilj ne bi bio povijesno istraživanje, već samo dobivanje kvantitativnih pokazatelja — iako ne treba osporavati ni njihovu korisnost⁶⁸, rezultati bi bili odviše fragmentarni u odnosu na predmet povijesnog istraživanja te problematike.

Za metodologiju istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata važno je i utvrđivanje vremenskog perioda u kojem su ti gubici nastali. U dosadašnjim se popisima upotrebljavala različita kronologija. Mislim da bi trebalo obuhvatiti razdoblje od 6. travnja 1941. godine (napad fašističkih zemalja na Kraljevinu Jugoslaviju) pa sve do zaključno 9. svibnja 1945. godine, kada je cijeli teritorij Hrvatske oslobođen od okupatorskih i kvislinških snaga. Žrtve nastale nakon 9. svibnja 1945. godine, kao poslijeratne žrtve, bile bi predmet zasebnih povijesnih istraživanja. Međutim, mora se voditi računa i o tome da su prve ljudske žrtve Hrvatske nastale odmah nakon izbijanja drugoga svjetskog rata u Europi (1. rujna 1939.). Riječ je o hrvatskim pomorcima koji su nastradali od njemačke ratne mornarice. I njih bi trebalo uvrstiti među žrtve drugoga svjetskog rata.

⁶⁸ U tom pogledu značajno je stanovište dr. Ljube Bobana što ga je istakao u svom intervjuu danom Željku Krušelju (*Start*, Zagreb, br. 466, 29. XI. 1986.). Iako je riječ o žrtvama Jasenovačkog logora, Bobanova razmišljanja imaju općenito značenje kada je posrijedi utvrđivanje kvantitete stvarnih ljudskih gubitaka. S tim u vezi Lj. Boban kaže:

»Osobno sam za to da se i kvantitativni pokazatelji jasenovačkoga (i ne samo jasenovačkoga, nego i drugih sličnih slučajeva) zločina što nedvojbenije utvrde. Prvo i prvo, iz pijeteta prema samim žrtvama zločina. Zašto, na bilo koji način, špekulirati zlom sudbinom tih žrtava? Zar već nisu jednom tragično žrtvovani, zašto da ih na to još jednom tjeramo? Drugo, treba u potpunosti onemogućiti, ili bar svesti na najmanju mjeru, sve špekulacije oko kvantitativnih kvalifikacija suštine samog zločina. Smatram da je svaka špekulacija zločinom također zločin svoje vrste. Treće, riječ je, za mene, o načelnom pitanju, naime da i ovaj aspekt jasenovačkog zločina mora, bez ikakvih ograda, pod jednakim uvjetima, kao i slični drugi problemi, biti pristupačan znanstvenim, istraživačkim dosezima i ciljevima. Tko bi i zašto mogao imati nešto protiv toga? Mislim da upravo ovaj aspekt jasenovačkog zločina mora biti u središtu historiografskih napora. Jer, kad je riječ o prvom aspektu, o biti samog zločina, tu je već mnogo učinjeno, najbitnije je u osnovi već riješeno: nosioci zločina, žrtve zločina, ciljevi zločina, »zakonodavna regulativa« zločina. Tu, zapravo, historiografija i nema nekih većih zadataka. U ovom drugom aspektu, u tzv. kvantitativnoj dimenziji zločina, nalazimo se, rekoh, u pravoj džungli.« (*Ljubo Boban*, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1989., knj. 2, str. 325—326.)

Osnovna je zadaća povijesne znanosti utvrđivanje činjeničnog stanja i njegovo znanstveno objašnjenje. Nije dakle na njoj da presuđuje pojedincima i grupama, bez obzira na »kvalitetu« žrtava, na to tko je poginuo na strani fašističkog a tko na strani antifašističkog tabora. Razumljivo je da je svaka strana u ratu ciljevima za koje se borila opravdavala i vlastite ljudske gubitke i zločine počinjene nad svojim protivnicima. Pa ipak, povijesna znanost mora imati na umu i globalne ocjene historiografije o karakteru drugoga svjetskog rata, dakle i o opravdanosti borbe antifašističkih snaga protiv fašizma. To ne sprečava da se o svim stvarnim ljudskim gubicima piše s onim pijetetom kakav ljudi lišeni života u drugom svjetskom ratu zaslužuju sa stanovišta općecivilizacijskih principa. Poznato je iz povijesti svih dosadašnjih ratova, a napose prvoga i drugoga svjetskog rata, da njihove posljedice umnogome uvećavaju smrtnost. Riječ je o uzrocima koje je proizvelo ratno stanje (ranjavanje, glad, epidemije, psihofizički stresovi). Takvi se gubici ne mogu iskazati kao oni nastali izravno u ratnim sukobima, već kao žrtve čija je smrtnost izazvana posljedicama rata. Ipak bi i te žrtve drugoga svjetskog rata trebalo obuhvatiti popisom, što bi pridonijelo stvaranju objektivnije slike o ratnim gubicima i omogućilo točnije izračunavanje demografskih gubitaka stanovništva.

Znanstvena istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata uvjetovana su obiljem i kvalitetom izvorne i druge građe, količinom povijesne, publicističke i memoarske literature te periodike (listova, časopisa, biltena i sl.). Sačuvano je obilje arhivske i druge izvorne građe svih sudionika u ratnim sukobima, iako mnogi fondovi nisu cjeloviti, a još uvijek nisu svi ni dostupni za istraživanje. Stoga, kada je riječ o istraživanju stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, nužno je dobiti na uvid cjelokupnu sačuvanu izvornu i drugu građu, i to ne samo onu koja se odnosi na razdoblje drugoga svjetskog rata već i onu nastalu nakon rata. I nije dovoljno služiti se samo arhivskom građom pohranjenom u arhivskim institucijama, već i u ostalim ustanovama u kojima se mogu naći podaci o stvarnim ljudskim gubicima kao što su župni i matični uredi, pogrebne i zdravstvene ustanove. Istraživači stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata moraju imati na umu da se propagandni rat između strana u sukobu vodio i u tijeku rata i nakon njegova završetka. Preuveličavali su se protivnički gubici a umanjivali vlastiti, vlastiti zločini podmetali su se protivničkoj strani. Zbog toga su u izvornoj i drugoj građi vrlo često sadržani lažni podaci o ljudskim gubicima; čak su se poimenično kao poginule navodile i neke osobe za koje se pouzdano znalo da su preživjele rat. U početnoj fazi u raznim se sredstvima priopćivanja češće objavljuju podaci o poginulim osobama; gdje je god moguće organiziraju se veliki i propagandni pogrebi, a poginuli se veličaju kao ljudi što su svojom smrću zadužili pokret kojemu su pripadali. U kasnijim fazama rata, kada su ljudski gubici na bojištima postali veliki i svakodnevnici, žrtve najčešće ostaju anonimne i pretvaraju se u gole brojke. Upravo oni povijesni izvori u kojima se poginuli svode na brojke za istraživače su enigma, i doista im nije lako identificirati žrtve. A na takve i slične probleme nailazit će vrlo često.

Golema arhivska i druga građa, pohranjena u mnogim arhivima u zemlji i inozemstvu, te brojna i raznovrsna literatura i periodika, čiji pregled zahtijeva mnogo vremena i rada, prelazi mogućnosti jednog istraživača u njegovu radnom vijeku. Da bi se mogli istražiti svi relevantni podaci o ljudskim gubicima Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, i to u što je moguće kraćem vremenu, potreban je znanstvenoistraživački tim, s visokim stupnjem koordinacije i razdiobom istraživačkih zadataka na osnovi usuglašene metodologije rada. Sinteza završnog teksta treba da bude doprinos svih članova znanstvenoistraživačkog tima. S obzirom na karakter istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata u znanstvenoistraživačkom timu morali bi u pojedinim fazama rada biti zastupljeni djelatnici različitih znanstvenih profila, prije svega povjesničari, sociolozi, demografi, viktimolozi i liječnici. Riječ je doista o multidisciplinarnim istraživanjima.

Može se očekivati — a to pokazuju i neka dosadašnja istraživanja — da cjelokupna sačuvana arhivska građa i raspoloživa literatura i periodika neće biti dostatna za cjelovitu osobnu identifikaciju stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata. Praznine u osobnoj identifikaciji žrtava moguće je umanjiti neposrednim ispitivanjima na terenu, a osobito kod njihove rodbine ili najbližih znanaca.

Na kraju treba još jednom naglasiti: istraživanje stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata ne ovisi samo o sposobnosti znanstvenoistraživačkog tima, o kvaliteti izvora, o jasnoći postavljenog cilja istraživanja, o osiguranju materijalne osnove projekta, već velikim dijelom o slobodi naučne spoznaje i nemiješanju političkih čimbenika u realizaciju projekta.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO RESEARCH METHODOLOGY OF ACTUAL HUMAN LOSSES DURING WORLD WAR II

The research of actual human losses of Croatia during the World War II has not occupied an appropriate place in Croatian historical science. The exception represent partial investigations into human losses caused by fascist block, and limited to smaller territorial units. The article points out that the task of establishing exact number of lost lives in Croatia during the war is not only a civil need, but above all a task of Croat historiography; this problem must be considered exclusively a matter of historians. The fundamental confrontation of military, political, and ideological forces as the main factors which caused human losses are analyzed. Moreover, previous methods of research of this topic are analyzed and critiqued. The author pleads for a method of personal identification in establishing the actual human losses in Croatia, which is done through a close examination of archives and other possible historical documentation. Only this multifaceted investigation will enable us to establish the exact number of lost human lives and conduct fresh theoretical generalizations.